

Kur'ân-ı Kerîm'de Gâib Zamîrinin Bir Kullanılışı Bağlamında Hz. Peygamber'e İtaatın Mahiyeti

*Abdullah AYDINLI**

Öz: Kur'an-ı Kerim peygamberlere itaat edilmesini onların gönderiliş sebeplerinden birisi olarak zikreder. Bu cümleden olarak Hz. Peygamber'e -sallellahu aleyhi ve sellem- itaat edilmesi hususuna da, açık-kapalı, doğrudan-dolaylı pek çok şekilde yer verilmiş ve Hz. Peygamber'e itaatin Allah'a itaat demek olduğu ifade edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de tekil 3. şahıs/ gâib zamirinin bir kullanılışı da Hz. Peygamber'e itaatin Yüce Allah'a itaatle irtibatı konusunda dikkat çekmektedir. Söz konusu kullanışlarda Allah ve Resûlünün zikrinden sonra tekil gâip zamirinin kullanıldığı görülmektedir. Bu makalede konuyla alakalı örneklerin muhtemel üç farklı izahı üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an'ın mübhemâtı, Zamirler, Gâib zamiri, Hz. Peygamber'e itaat, Hz. Peygamber'in sünneti

The Nature of obeying the Prophet in the context of the use of one hidden pronoun in the Qur'an

Abstract: One of the reasons for sending the prophets the Quran mentions is to be obeyed and followed by the people. The issue of obedience to the Prophet PBUH is given place directly or indirectly in the prophet's speech and it is stated that the obedience to the prophet is the obedience to Allah. The use of third person pronoun in the Qur'an draws attention as it indicates the link between the obedience to the prophet and the obedience to Allah. It is observed that in this use after the mention of Allah and his prophet first singular pronoun is used. In this paper, three different and probable explanations of relevant examples have been studied.

Keywords: Mubhemât al-Qur'an, pronouns, absentee pronoun, obedinceto the Prophet. Sunnah of the Prophet

İktibas/Citation: Abdullah Aydınli, "Kur'ân-ı Kerîm'de Gâib Zamîrinin Bir Kullanılışı Bağlamında Hz. Peygamber'e İtaatın Mahiyeti", *Usûl*, 13 (2010/1), 7 - 20.

Yüce Allah'ın tarih boyunca her topluluk için seçip kendi elçileri olarak görevlendirdiği ve Kur'ân-ı Kerîm'de daha ziyade nebî ve resûl¹ adlarıyla anılan

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Nebî ve resûlün tanımları ve aralarındaki farklar konusunda değişik izahlar vardır (Bk. Y. Şevki YAVUZ, "Peygamber", *DİA*, 34/257). Bu kelimelerin ikisi de ism-mef'ûl manasında anlaşılırsa nebî': kendisine haber verilen kimse, resûl: elçi olarak gönderilen kimse demek olur. Buna göre kendisine Yüce Allah'dan vahiy verilen kimse nebî, aldığı vahiyleri tebliğ ve tatbikle görevlendirilen kimse resûldür denebilir. Öyleyse nebî daha kapsamlı olup her resûl nebîdir ama her nebî resûl değildir, demek mümkündür.

peygamberler, görevlendirildikleri topluluklarda ilahi öğretileri duyurma ve gerektiğinde açıklamanın yanında onları bizzat uygulayarak örneklik de yapmış, böylece ilahi öğretileri hayata geçirmeye çalışmışlardır. Peygamberlerin bu neticeyi sağlamaları maksadıyla onlara itaat edilmesi öngörülmüştür. Bu husus bir ayette şöyle açıklanır: “Biz her peygamberi, ancak, Allahın izniyle kendisine itaat edilsin diye gönderdik”². Birçok Resûl de bunu vurgulamıştır. Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. Sâlih, Hz. Lût ve Hz. Şuayb’ın ortak ifadeleri şöyledir: “Hakikaten ben size gönderilmiş güvenilir bir resûlüm. Artık Allah’a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin!”³.

Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Peygamber’e itaat edilmesi hususu üzerinde de, herkesin anlayabileceği şekilde açık, kapalı, doğrudan veya dolaylı olarak durulmaktadır. Birçok ayette Hz. Peygamber’e -sallellahu aleyhi ve sellem- itaat Allah’a itaatle birlikte emredilmiştir. Hatta, Muhammed Takî Osmânî’nin de işaret ettiği gibi, Kur’ân-ı Kerîm’de tek başına Hz. Peygamber’e itaat emri olduğu halde⁴ tek başına Yüce Allah’a itaat emri bulunmamaktadır. Bu Hz. Peygamber’e itaat olmadan Yüce Allah’a itaatın olamayacağı şeklinde yorumlanabilir⁵. Zaten Hz. Peygamber’e itaat eden Allah’a itaat etmiş olur. Kur’ân-ı Kerîm’de müfred gaib zamirinin bir kullanılışı de bu açıdan değerlendirilebilir/dikkat çekicidir. Şöyle ki, birçok ayette Allah ve Resûl’ünün zikrinden sonra kullanılan zamirin daima müfred getirildiği görülmektedir.

Arapçada gaib zamirinin, yerini tuttuğu merciyle tekillik, çoğulluk, müenneslik müzekkerlik bakımlarından uyumlu olması gerekir. “Müfessir” de denen bu merciin, ya lafzı açıkça zikredilmiş olmalı yahut ona delalet eden maddi veya manevi bir şeyin bulunması sebebiyle açıkça zikredilmesine ihtiyaç duyulmayan bir şey olmalıdır.

İbn Mâlik (ö. 672), müfessir zahir ismin açıkça zikredilmesine gerek duyulmayan durumları İbn Mâlik şöyle sıralar:

1. Hissedilen/Dış dünyada veya zihinde varlığının bilinmiş olması
2. Müfessirin bir parçasının veya bağlı olduğu bütünü zikredilmiş olması
3. Müfessire ait veya onunla ilgili bir şeyin zikredilmiş olması⁶.

² en-Nisâ’ sûresi, 64.

³ eş-Şu’arâ’ sûresi, 107-108, 125-126, 143-144, 162-163, 178-179.

⁴ Bk. en-Nûr sûresi, 56.

⁵ Muhammed Takî Osmânî, *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*, çev. Mehmet Özşenel, İzmir, 2007, s. 22.

⁶ Bk. İbn Mâlik Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî el-Endelusi, *Şerhu’t-Teshîl*, thk. Dr. A. es-Seyyid ve Dr. M. Bedevî el-Mahtûn, 1/156 ve devamı

Müfred bir gaib zamirinden önce ona merci olabilecek iki ve daha fazla nesne geçmiş ise zamir onlardan birine raci olmalıdır. Bu durumda da zamir, esas olarak, kendisine en yakın olan nesneye raci olur. Mesela: جاءني زيد ويكر فصافحته : Bana Zeyd ve Bekr geldi. Ben de onunla tokalaştım. Bu cümlede zamire en yakın kelime Bekr olduğu için صافحت بكر: Bekir'le tokalaştım, demek olur.

Bir karîne bulunduğunda zamirin uzak nesneye ircai da caiz görülmüştür. Mesela جاءني عالم وجاهل، فأكرمته : Bana bir alim ve bir cahil geldi. Ben de ona saygı gösterdim. Alim ve cahilden saygı gösterilmeye alim daha layık olduğu karine-siyle cümlenin manası أكرمت العالم : Alime saygı gösterdim, demektir⁷.

Ancak hem bunları ayırt etmek, hem de zamirin onlardan birine mi yoksa başka bir şeye mi raci olduğunu tesbit etmek her zaman kolay veya mümkün olamamaktadır⁸. Kur'an-ı Kerim'de yüce Allah ve Hz. Peygamber'le ilgili olarak bu şekilde yer almış bulunan bazı ayetlerde de böyle bir durum söz konusudur.

⁷ Gaib zamirinin mercii konusunda bk. Radiyyuddîn el-İstirâbâzi (ö. 686), *Şerhu'r-Radi ale'l-Kâfiye*, thk. Yusuf Hasan Ömer, 1398/1978, 2/404 (Şamile 2 CD'sinden); İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1/156; Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, Mısır, Dâru'l-Maârif, 1/255 vd.; ez-Zerkeşi Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân*, thk., M. Ebu'l-Fadl İbrahim, 1972 (?), 4/30; es-Suyûtî, *el-İtkân*, thk. Merkezu'd-Dirâsâti'l-Kur'aniyye, Suûdi Arabistan, 1426 (?), 4/1266 vd., a.mlf. *Mu'tereku'l-Akrân*, thk. Ahmed Şemsuddîn, Beyrût, 1988, 3/463 vd.

⁸ Bunun içindir ki, Kur'an-ı Kerim'de bulunan bir çok gaip zamirinin mercii tesbitte ihtilaflar vardır. Meselâ bk. ez-Zerkeşi. *el-Burhân*, 4/26 vd.. Kur'an-ı Kerim'de bulunan zamirler, eski yeni bir çok çalışmaya konu olmuştur. Tefsir usûlü yazarlarının da eserlerinde özel yer verdiği (meselâ bk. ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, 4/24 vd.; es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/1266, a.mlf. *Mu'tereku'l-Akrân*, 3/463 vd.) bu konu hakkında şu çalışmalar zikredilebilir:

Ahmed b. Dâvûd Ebû Hanîfe ed-Dineverî el-Hanefî (ö. 281), *Zamâiru'l-Kur'an*; Ebû Ali Ahmed b. Ca'fer ed-Dineverî hatenu Sa'leb (ö. 289), *Muhtasar fi Zamâiri'l-Kur'an* (el-Ferrâ'nın *Kitâbu'l-Me'âni*'sinden istihrac etmiş); İbnü'l-Enbârî Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed (271-328), *Zamâiru'l-Kur'an* (Bunun *Kitâbu'l-Hâât* adıyla zikredilen eseri olduğu söylenmektedir. Bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/1266, tahkik dipnotu: 2. *Kitâbu'l-Hâât*, Bağdâd'da yayımlanan *Mecelletu'l-Belâğ* dergisinde Nevâr Muhammed tarafından neşredilmişdir. Bk. Emin Işık, "İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir", *DİA*, 21/24); Şemsuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Kirmânî (ö. 786), *Zamâiru'l-Kur'an*, yazma?; Dr. Muhammed Haseneyn Sabrah, *Merciu'z-Zamîr fi'l-Kur'ani'l-Kerîm: Mevazuuh ve Ahkâmuh ve Eseruh fi'l-Mma'na ve'l-Uslûb*, Kahire, 2001, 730 s. a. mlf., *Suveru Mercii Zamîri'l-Gâib fi'l-Kur'ani'l-Kerîm*; Salâh Abdulmuizz Ahmed el-Uşeyri/el-Aşîri, *Merciu'z-Zamîr fi'l-Kur'ani'l-Kerîm Suveruh ve Kavâiduh -Dirâse Tahlîliyye Tatbîkiyye fi Dav'i Mu'tayâti'd-Dersi'n-Nahviyyi'l-Hhadîs*, 2004 (Doktora tezi); Dr. Sâlih Nâsır en-Nâsır, "Min Esbâb İhtilâfi'l-Mufessirin el-Mutallika bi-Mercii'z-Zamîr", *Mecelletu'l-Hikme*; Dr. Mulfi ? es-Sâidî الصاعدي الصاعدي, "ez-Zamâiru'l-Muhtemele fi'l-Kur'ani'l-Kerîm", *Mecelletu'l-Câmiati'l-İslâmiyye*, sayı: 127, sene: 37 (1425 h.); Tâhâ Hüseyin, "Kurân-ı Kerîm'de Üçüncü Şahıs Zamîrinin İşâret Zamîri Olarak Kullanılışı", çev. Mehmed Hatiboğlu, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1, s. 149-163; eş-Şeyh Muhammed el-Hıdr Hüseyin, "Hakîkatu Zamîri'l-Gâib fi'l-Kur'ani'l-Kerîm", *el-Hidâyetu'l-İslâmiyye*, 1347 h., 1/2 (Tâhâ Hüseyin'in adı geçen makalesine reddiyedir); Selahattin YILMAZ, "Kur'an'ı Kerim'deki Bazı Zamirlerin Mercileriyle İlgili Önemli Kurallar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, 1, 2001, s. 111-123; Fatih Tiyek, *Zamirlerin Mercii İle İlgili İhtilafların*

Bu ayetleri zamirin uzakta olan lafza-i celale raci olması muhtemel veya kesin olanlar, yakında olan resûl kelimesine raci olması muhtemel veya kesin olanlar, lafza-i celâlin ve resûl kelimesinin ikisine de raci olması muhtemel olanlar, şeklinde üç kümeye ayırarak incelemek mümkündür:

1. Zamirin Uzakta Olan Lafza-i Celâle Raci Olması Muhtemel veya Kesin Olanlar

تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

1.1. “İşte bunlar Allah’ın sınırlarıdır. Kim Allah’a ve Resûlüne itaat ederse o onu, altından ırmaklar akan cennetlere ebedî kalmak üzere yerleştirir. İşte büyük başarı da budur”⁹.

“O onu ... yerleştirir” cümlesindeki “o” zamiri Yüce Allah’a veya “itaat ederse” fiilinin mastarına raci olabilir. Bu son durumda mana “itaat onu yerleştirir” şeklinde olur.

وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ

1.2. “Kim de Allah’a ve Resûlüne karşı gelir, onun sınırlarını aşarsa, o onu, sürekli kalacağı ateşe sokar. Onun için alçaltıcı bir azâb vardır”¹⁰.

Bu ayette iki yerde kullanılan mufred zamirin mercii tartışmalı görünmektedir. Birincisi olan “onun sınırlarını” ifadesinde zamirin Yüce Allah’a veya onun emir ve yetkilendirmesiyle hudûdu belirleyen Hz. Peygamber’e raci olması muhtemel görünmektedir. Bu zamirin, “yete’adde: aşar” fiilinin failine raci olması da düşünülebilir? Bu durumda mana; “onun sınırlarını aşarsa...” yerine, “(kendi) sınırlarını aşarsa...” şeklinde olur. “O onu ...ateşe sokar” ifadesindeki “o” zamiri ise Yüce Allah’a raci olabileceği gibi “karşı gelir” fiilinin mastarına raci de olabilir. Bu durumda mana “karşı gelme onu ... ateşe sokar” şeklinde olur.

قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَحْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرْتَبِصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ

Tefsire Etkisi, danışman: Zekeriya Pak, Kahramanmaraş, 2008 (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi)

⁹ en-Nisâ’ sûresi, 13.

¹⁰ en-Nisâ’ sûresi, 14.

1.3. “De ki; “Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısımlarınız, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız konutlar, size Allah'tan, Resûlünden ve onun yolunda cihâd etmekten daha sevimli ise o halde Allâh emrini getirinceye kadar bekleyin! Allâh, yoldan çıkmış topluluğu (doğru) yola iletmez”¹¹.

“Onun yolunda” ifadesindeki “o” zamirinin Yüce Allah’a raci olması daha kuvvetle muhtemeldir. Nitekim “Allah yolunda cihad” yapılıdır¹².

لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَنْ يَتَوَلَّ يُعَذِّبْهُ عَذَابًا أَلِيمًا

1.4. “Kim Allah’a ve Resûlüne itâ’at ederse o onu, altından ırmaklar akan cennetlere sokar. Kim de yüz çevirirse onu da acı bir azâba uğratar”¹³.

Bu ayette “... sokar” ve “... uğratar” fiillerinin faili olan gaip zamiri öncelikli olarak Yüce Allah’a raci görünse¹⁴ de “... itaat eder” fiilinin masdarına da raci olabilir.

قَالَتِ الْأَعْرَابُ ءَامَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Bedeviler; ‘İman ettik’ dediler. De ki; ‘Siz iman etmediniz; fakat ‘Teslim olduk’ deyin. (Zira) iman henüz kalplerinize girmiş değildir. Eğer Allah’a ve Rasulüne itaat ederseniz, o sizin amellerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Hiç şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”¹⁵.

Bu ayette “...o ...eksiltmez” fiilinin faili olan zamir Yüce Allah’a raci olmalıdır¹⁶. Nitekim İbn Merdûye’nin kaydettiği bir habere göre de Hz. Peygamber - sallallahu aleyhi ve sellem- bir sözünün sonunda benzeri bir ifadeyle şöyle buyurmuş: “Allah amellerinizden hiçbir şey eksiltmez!”¹⁷

2. Zamirin Yakında Olan Reûl Kelimesine Raci Olması Muhtemel veya Kesin Olanlar

وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا أَنْزَلْنَا إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوا لَهُمْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ فَاسِقُونَ

¹¹ et-Tevbe sûresi, 24.

¹² Bk. es-Saff sûresi, 61; el-Mâide sûresi, 35, 54; el-Enfâl sûresi, 74; et-Tevbe sûresi, 19...

¹³ el-Feth sûresi, 17.

¹⁴ Bk. el-Bikâi, *Nazmu'd-Durer*, 18/315; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 18/314..

¹⁵ el-Hucurât sûresi, 14.

¹⁶ Bk. et-Tahtâvî, *el-Vasîf*.

¹⁷ Bk. es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 9/272.

2.1. “Eğer Allah’a, Peygambere ve ona indirilene inansalardı, o (inkârcıları) veli yapmazlardı. Ama onlardan çoğu yoldan çıkmış kimselerdir”¹⁸.

Bu ayette “... ona indirilene...” ifadesindeki “ona” zamirinin Hz. Peygamber’e raci olduğu açıktır.

قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

2.2. “De ki; “Ey insanlar, ben sizin hepinize, göklerin ve yerin sâhibi olan, kendisinden başka tanrı bulunmayan, yaşatan, öldüren Allâh’ın Elçisiyim. Öyleyse siz de Allah’a ve O’nun bütün kelimelerine iman eden o ümmî peygamber elçisine inanın ve ona tâbi olun ki doğru yolu bulasınız”¹⁹.

Birçok müfessir²⁰, bu meyanda meselâ Mukâtil²¹, es-Semerkandî²² ve Elmalılı²³ “ona tâbi olun” ifadesindeki “ona” zamirinin Hz. Peygamber’e raci olduğunu söylemiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ

2.3 “Ey iman edenler, size hayat verecek şeylere sizi çağırıldığı zaman, Allah’a ve Resulüne icabet edin ve bilin ki, Allah, kişi ile kalbi arasına girer ve siz gerçekten onun huzurunda toplanacaksınız”²⁴.

“... çağırıldı ...” fiilinin faili olan gaip zamiri en yakın zahir isim olan “Resûl”e raci olmalıdır. Zira Allah’a çağırıcıyı bizzat yapan odur. Resûlün çağırısını kabul etmek de Allah’ın çağırısını kabul etmek gibidir²⁵. Bu yorumu teyid eden şöyle bir hadis de nakledilmektedir:

Bir gün Hz. Peygamber -sallellahu aleyhi ve sellem- Übeyy b. Ka’b’a uğramıştı. Übeyy namaz kılıyordu. Hz. Peygamber onu çağırıldı. O da aceleyle namazını

¹⁸ el-Mâide sûresi, 81.

¹⁹ el-A’râf sûresi, 158.

²⁰ Bk. er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, 8/33; el-Bikâî, *Nazmu’d-Durer*, 8/131; el-Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, 9/83.

²¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 2/11 (eş-Şâmile CD’sinden).

²² Ebu’l-Leys es-Semerkandî, *Bahru’l-Ulûm*, thk. eş-Şeyh Ali Muhammed ve arkd., Beyrut, 1413/1993. 1/575.

²³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2303.

²⁴ el-Enfâl sûresi, 24.

²⁵ Bk. ez-Zemahşerî Mahmûd b. Ömer (ö. 538), *el-Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzîl*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrût, 1997, 2/199; Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270 h.), *Rûhu’l-Meânî*, Beyrut, 9/190; el-Bikâî Burhanuddin Ebu’l-Hasan İbrahim (ö. 885/1480), *Nazmu’d-Durer fî Tenâsubi’l-Âyât ve’s-Suver*, el-Kahire, 1394/1974, 8/251; Ebu’s-Suûd, *İrşâdu’l-Akli’s-Selîm*, el-Kahire, 4/16; ez-Zerkeşî. *el-Burhân*, 4/31.

bitirip geldi. Hz. Peygamber -sallallahu aleyhi ve sellem-; “Übeyy! Seni çağırdığımda (hemen) karşılık vermene ne mani oldu?” diye sordu. Übeyy; “Ya Resûlellah, namazda idim!” dedi. Hz. Peygamber; “Allah’ın bana vahyettiklerinde; “Size hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah’a ve Resulüne icabet edin!” emrini görmedin mi?” dedi. Übey; “Evet gördüm. İnşallah bir daha yapmam!” karşılığını verdi²⁶.

Ebû Hayyân ise söz konusu zamirin hem yüce Allah’a hem Hz. Peygamber’e raci olabileceğini iş’âr eder. Ona göre ikisinin birlikte zikredilmiş olması tevhîd anlayışıyla irtibatlıdır²⁷

وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ وَإِنْ يَكُنْ لَهُمُ الْحَقُّ يَأْتُوا إِلَيْهِ مُذْعِنِينَ

2.4. “Aralarında hüküm vermesi için Allah’a ve Resûlüne çağırıldıkları zaman, bir de bakarsın ki içlerinden bir kısmı yüz çeviriyor! Eğer hüküm kendi lehlerine olursa tam bir itaat içinde ona gelirler”²⁸.

Ayetteki “..hüküm vermesi için...” fiilinin faili olan gaip zamiri Resûle raci olmalıdır. Çünkü hükmü bizzat veren odur. Zamir, sözden anlaşılan yani çağrıldıkları kimseye raci de olabilir ki, çağrıldıkları kimse Allah ve Resûlüdür. Bu durumda da hükmü bizzat verecek olan Resûldür. Allah’ın zikredilmesi Resûlünü tekrîm ve onun hükmünün Allah’ın hükmü olduğunu yahut Allah’tan geldiğini bildirmek için olmalıdır²⁹.

Bir sonraki ayette geçen “...ona...” zamirinin Resûle raci olması³⁰ –çünkü hüküm lehlerinde olduğunda bilfiil yanına gittikleri kimse odur- bu anlayışı desteklemektedir.

إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

2.5. “Aralarında hüküm vermesi için Allah’a ve Resûlüne davet edildiklerinde, müminlerin sözü ancak “İşittik ve itaat ettik” demeleridir. İşte asıl kurtuluşa erenler bunlardır”³¹.

²⁶ et-Tirmizî, “Fedâilu’l-Kur’an”, 1(5/155). Benzeri bir olayın Ebû Saîd b. el-Muallâ’nın başından geçtiği de nakledilmektedir. Bk. el-Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’an”, 9(6/103); Ebû Dâvûd, “Vitr”, 15(2/71).

²⁷ Ebû Hayân el-Endelûsî, *el-Bahru’l-Muhît*, 4/470.

²⁸ en-Nûr sûresi, 48-49.

²⁹ Bk. el-Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, 18/195; Ebû Hayân el-Endelûsî, *el-Bahru’l-Muhît*, 6/428; el-Bikâî, *Nazmu’d-Durer*, 13/296.

³⁰ Ebû Hayân el-Endelûsî, *el-Bahru’l-Muhît*, 6/429; el-Bikâî, *Nazmu’d-Durer*, 13/297.

³¹ en-Nûr sûresi, 51.

Ayette Allah ve Resûlünün zikredilmesinden sonra “(onu) razı etmeleri” ifadesindeki “o” zamirinin mercii farklı yorumlara sebep olmuştur. Bazı müfessirler; “Resûle racidir. Çünkü konu onunla ilgilidir” demişlerdir⁴⁰. el-Ferrâ'ya göre lafza-i celal burada Allah'ı ta'zim için giriş mahiyetinde zikredilmiştir⁴¹. ez-Zerkeşi de zamirin Resûle raci olduğunu söyler. Ona göre bunun gerekçesi, insanları Allah'a davet edenin Hz. Peygamber olması, Hz. Peygamber'in insanlar üzerinde Allah'ın hücceti olması, Allah'ın emir ve yasaklarını insanlara sözlü olarak söyleyenin Hz. Peygamber olmasıdır. Burada önce Yüce Allah'ın zikredilmiş olması ta'zim içindir. Zaten sadece Hz. Peygamber'in zikredilmesiyle mana tam olmaktadır⁴².

Zamirin hem lafza-i celâle hem resûl kelimesine raci olabileceğini, tekil yapılmasının hikmetinin, rızalarının birbirini gerektirmesi olduğunu söyleyen müfessirler de vardır⁴³.

Zamirin tekil gelmesinin başka açıklamaları da yapılmıştır. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

İlk cümlede haber mahzûfdur. Takdiri şöyledir:

والله أحق أن يرضوه ، ورسوله أحق أن يرضوه

“Allah'ı razı etmeleri daha önceliklidir ve Resûlü'nü razı etmeleri daha önceliklidir”⁴⁴.

Zamir Yüce Allah'a raci olup onu tazim için tekil getirilmiştir⁴⁵.

Zamir işaret ismi yerine konmuştur. Bu durumda onunla teke de çoğa da işaret edilebilir⁴⁶.

Burada şunu da zikretmek gerekir ki, zamirin tekil getirilmesini iki durum kolaylaştırmıştır: Manevi durum yani rızaların birbirini gerektirmesi; lafzi

⁴⁰ el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 10/128.

⁴¹ Ebû Zekeriyâ Yahya el-Ferrâ' (ö. 207), *Meânî'l-Kur'an*, Beyrut, 1403/1983, 1/445; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1250 h.), *Fethu'l-Kadîr el-Câmî' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye*, Mısır, 1383/1964, 2/376.

⁴² ez-Zerkeşi. *el-Burhân*, 4/31. Bk. es-Suyûtî, *Mu'tereku'l-Akrân*, 3/465.

⁴³ ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/272; Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, 4/78; er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 8/121-122; Ebû Hayân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhîr*, 5/65; eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/376; el-Beyzâvî Abdullah b. Ömer (ö. 791), *Envâru't-Tenzîl*, Mısır, 1968, 1/420; el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 10/128.

⁴⁴ er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 8/121-122; İbn Hişâm Ebû Muhammed Abdullah el-Ensârî (ö. 761), *Muğni'l-Lebib*, thk. M. Muhyiddîn Abdulhamîd, 2/390.

⁴⁵ er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 8/121; eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/376.

⁴⁶ eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/376.

durum yani önceki “ehakku: daha öncelikli” kelimesinin tekil olması. İsm-i tafidiller harf-i tarif almamış, muzaf da olmamışlarsa vucuben mufred olurlar⁴⁷.

يَخْلِقُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُوا وَمَا يَنَالُوا إِلَّا أَنْ
أَعْنَاهُمْ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكُ خَيْرًا لَهُمْ وَإِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ
وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ

3.3. “(O sözleri) söylemediklerine dair Allah’a yemin ediyorlar. Hâlbuki o küfür sözünü söylediler ve müslüman olduktan sonra inkâr ettiler. (Ayrıca) başaramadıkları şeye (peygamberi öldürmeye) de yeltendiler. Sırf, Allah ve Resûlü kendi lütfu ile onları zengin kıldığı için intikam almaya kalktılar. Eğer tövbe ederlerse, kendileri için hayırlı olur. Şayet yüz çevirirlerse, Allah onları dünyada ve ahirette elem verici bir azaba çarptıracaktır. Artık onlar için yeryüzünde ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır”⁴⁸.

Bu âyette Hz. Peygamber’in Medîne’ye gelişinden sonra halkının zenginleşmesinden bahsedilmektedir. Medineliler daha önce fakr u zaruret içinde imişler. Bu zenginleşme “onun lütfu ile” gerçekleşmişti. Lütf sahibi Allah olmakla beraber Hz. Peygamber de ona vesile olmuştu. Bu sebeble zamir, lütfun esas sahibi olması hasebiyle Allah’a racidir. Ancak bu lütf vesile olması hasebiyle Hz. Peygamber de burada zikredilmiştir⁴⁹.

إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ وَتُسَبِّحُوهُ بُحْرَةً وَأَصِيلًا

Konuyla ilgili en dikkat çekici ayetlerden birisi budur. Allah ve Resûlünün zikrinden sonra gelen üç tekil zamirin kime raci olduğu hususu çok tartışılmıştır. Genel yaklaşım, ilk ikisinin Hz. Peygamber’e, sonuncusunun Yüce Allah’a raci olacağı şeklindedir. Birçok müfessir meyanında İbn Abbâs, Mukâtil ve ed-Dahhâk bu görüştedirler⁵⁰. Son cümlenin Abdullah b. Mesûd ve Saîd b. Cübeyr tarafından “Ve Allah’ı tesbîh edesiniz” şeklinde okunması⁵¹ da bunu teyid etmektedir. Ancak bu okuyuş, şâz kıraatler arasında bile bulunmamaktadır. Ayrıca birkaç zamir bir araya geldiğinde onları mümkün olduğu sürece bir şeye irca etmenin, farklı şeylere irca etmekten iyi olduğu benimsenen bir husustur⁵². Zira böylesi bir durumda zamirleri farklı şeyler irca etmek, ez-

⁴⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 2/389.

⁴⁸ et-Tevbe sûresi, 74.

⁴⁹ Bk. el-Ferrâ', *Meâni'l-Kur'an*, 1/446; es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 2/62; Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, 4/84.

⁵⁰ Bk. el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 26/96; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 3/324; es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 3/253.

⁵¹ Bk. el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 26/96.

⁵² ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 4/35.

Zemahşerî'nin dediği gibi, ifadede bir uyumsuzluk (tenâfür) meydana getirir ki, bu, Ku'an'ın i'cazına aykırıdır⁵³. Bunun için ez-Zemahşerî, yukarıdaki ayette geçen üç zamirinin de Yüce Allah'a raci olduğunu, bunları ayıranların hakikaten uzaklaştıklarını söyler⁵⁴.

Birçok müfessir de zamirlerin mercilerini ayırmadan üçünün de Allah'a raci olduğunu söylemenin daha uygun olacağı görüşünde bulunmuşlardır⁵⁵.

el-Ahzâb sûresi, 44. âyette, yukarıdakine benzer bir kullanım da bu anlayışı destekler görünmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا

Burada zamirin lafza-i celâle raci olduğu açıktır. Bu, yukarıdaki âyette de böyle anlaşılmasına bir işaret sayılabilir. Ancak yukarıdaki âyette zamirden önce iki isim geçtiği halde zamirin müfred getirilmesinin de bir hikmeti olmalıdır.

er-Râzî ise zamirlerin hepsinin hem Yüce Allah'a hem Hz. Peygamber'e raci olabileceğini, ama onları Yüce Allah'a irca etmenin daha uygun olacağını ifade etmiştir. el-Bikâî'nin ifadelerinden de, çok açık bir şekilde olmasa da, zamirlerin hem Yüce Allah'a hem Hz. Peygamber'e raci olabileceği anlaşılmaktadır⁵⁶. Kur'an'da bulunan zamirlerin açıklaması hakkında iki ciltlik bir kitap yazdığı bildirilen Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım İbnu'-Enbârî'nin (ö. 328) bu gibi durumlarda Kur'an'ın sadece Cum'a suresinin 11. ayetinde zamirin ilk kelimeye raci oluşunun tercih edildiğini söylediği kaydedilmektedir⁵⁷. Bu durumda ona göre yukarıdaki ayette zamirlerin tercihan Hz. Peygamber'e raci olması gerekir.

Bu âyette zamirleri Hz. Peygamber'e irca etme durumunda "tesbîh" kelimesi Kur'an-ı Kerîm'de sadece burada Hz. Peygamber hakkımda kullanılmış olacaktır⁵⁸. Herhalde müfessirleri zamirin mercii konusunda tereddüde sevk eden bu durum olmuştur. el-Bağdâdî "subhân" kelimesinin sadece lafza-i celâle muzaf olarak kullanıldığını, onun dışındaki bir kelimeye muzaf olarak kullanılmasının duyulmadığını kaydetmektedir⁵⁹. "Tesbîh" kelimesinin Arapçada Yüce Allah

⁵³ ez-Zemahierî, *el-Keşşâf*, 3/64.

⁵⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/337; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 4/35-36.

⁵⁵ Bk. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/337; el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 26/96; Ebû Hayân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, 8/92.

⁵⁶ Bk. er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 14/86; el-Bikâî, *Nazmu'd-Durer*, 18/293-295.

⁵⁷ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 4/31. ez-Zerkeşî verilen örneğe ve yorumuna itiraz eder.

⁵⁸ Benzeri bir durum Hz. Peygamber hakkında, esmâ-i hünsadan olan "ra'ûf rahîm" sıfatlarının kullanılmasında da (Bk. et-Tevbe sûresi, 128) görülmektedir.

⁵⁹ el-Bağdâdî Abdulkâdir b. Ömer (ö. 1093 h.), *Hızânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mısır, 1/440.

dışında bir varlık hakkında kullanılıp kullanılmadığına dair bir bilgiye ise ulaşamamıştır. Bununla birlikte zamirin Hz. Peygamber'e de raci olabileceğini söyleyen müfessirler, bu durumda kelimeye nasıl bir mana verileceği hususu üzerinde durmamışlardır. Öyle anlaşılıyor ki, bu durumda kelime "uzak tutmak" şeklindeki sözlük manasında anlaşılabilir ve Hz. Peygamber'in, peygamberliğe yakışmayacak söz, iş ve tavırlardan uzak olduğunu sürekli olarak söylemek ve bunun için çaba göstermek olarak yorumlanabilir. Bu yorum, aynı zamanda, onu Peygamber olarak seçip gönderen Yüce Allah'ın bu husustaki mükemmelliğini göstermesi hasebiyle onun da kusurlardan uzak olduğunu söylemek demektir.

Buraya kadar zikredilen âyetlerdeki gaib zamirinin mercii konusunda çok farklı anlayışların olduğu görülmektedir. Bunların bir kısmında merci şu veya bu şekilde belirli olsa da, zamirin böyle kullanılmasının bir hikmeti olmalıdır. Bu da, her halde Allah ve Resûlünün her durumda birbirini hatırlatıyor olmasıdır. Nitekim Ebû Ubeyde şöyle der: Araplar iki şeyi birlikte zikrettiklerinde bunlardan biriyle yetinip ondan haber yapabilirler. Çünkü duyan kimse öbürünün onunla birlikte olduğunu anlar⁶⁰.

Ayrıca el-Bikâi'nin dediği gibi; "Resule inanmak, onu gönderene imanı, onu gönderene inanmak gönderdiği resûle imanı gerektirir"⁶¹. Bu hakikati pek çok âyet-i kerîmede müşahede etmek mümkündür: Yüce Allah Resûlüne inanılmasını, ona itaat ve ittiba edilmesini, onun örnek alınmasını emreder, Resûlü de insanları Allah'ın sıra-ı mustakîmine götürür: "Sen gerçekten dosdoğru bir yolu (sırât-ı mustakîmi) gösterirsin; göklerde ve yerde bulunan her şeyin sahibi olan Allah'ın yolunu!"⁶². Feth sûresinin yukarıda 3.4. maddede geçen 8. ve 9. âyetlerinden sonra gelen şu âyet bu bakımdan dikkat çekicidir: "Sana bi'at edenler/bağlılık sözü verenler, gerçekte Allah'a bi'at etmektedirler. Allâh'ın eli, onların ellerinin üzerindedir". Bu, aynı zamanda "şahsiyet ve hakikat-ı muhammediyenin vahdaniyet-i ilahiyede fenâ olması" veya vahdâniyyet-i ilâhiyenin şahsiyet ve hakikat-ı muhammediyyede tecelli etmesi olarak da değerlendirilebilir.

Kitâbiyât

Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 3. Baskı, Mısır, Dâru'l-Maârif.

⁶⁰ İbnu'l-Cevzî Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, thk. Ahmed şemsuddîn, Beyrut, 1414/1994, 3/325.

⁶¹ el-Bikâi, *Nazmu'd-Durer*, 18/293.

⁶² eş-Şûra sûresi, 52-53.

- Âlûsî, Mahmûd (ö. 1270 h.), *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut.
- Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer (ö. 1093) *Hızânetu'l-Edeb*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn, Kahire, 1997.
- Bikâ'î, Burhanuddîn Ebu'l-Hasan İbrahim (ö. 885/1480), *Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Âyât ve's-Suver*, el-Kahire, 1394/1974, 8/247;
- Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul, 8 c.
- Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. M.M. Abdulhamîd, Beyrut, 4 c.
- Ebû Hayân el-Endelusî (ö. 745), *el-Bahru'l-Muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve ark., Beyrût, 1413/1993.
- Ebu's-Suûd (ö. 951), *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, Beyrut, 9 c.
- el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut, 2007.
- Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, (1971), Eser Kitabevi, 9 c.
- Işık, Emin, "İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul, 2000, 21/24-26.
- İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus, 1984, ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr.
- İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut, 2001.
- İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-Lebib*, thk. Muhammed M. Abdulhamîd, 2 c.
- İbn Mâlik, Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâi el-Endelusî, *Şerhu't-Teshîl*, thk. Dr. A. es-Seyyid ve Dr. M. Bedevî el-Mahtûn.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zâdu'l-Masîr fî İlmi't-Tefsîr*, thk. Ahmed Şemsuddîn, Beyrut, 1414/1994.
- İstirâbâzî, Radiyyuddîn (ö.686), *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiye*, thk. Yusuf Hasan Ömer, 1398/1978.
- Mâverdi, Ali b. Muhammed, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd, Beyrut, 6 c.
- Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, thk. Ahmed Ferîd, Beyrût, 2003, 3 c.
- Osmânî, Muhammed Takî, *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*, çev. Mehmet Özşenel, İzmir, 2007.
- Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrût, 1981, 32 c.
- Seâlibî, *Tefsîru's-Seâlibî*, thk. Ş. Ali Muhammed Muavvad ve ark., Beyrut, 1997, 5 c..
- Semerkindî, *Bahru'l-Ulûm*, thk. Ş. Ali Muhammed Muavvad ve ark., Beyrut, 1993, 3 c..
- Suyûtî, *el-İtkân*, thk. Merkezu'd-Dirâsâti'l-Kur'aniyye, Suûdî Arabistan, 1426.
- Suyûtî, *Mu'tereku'l-Akrân*, thk. Ahmed Şemsuddîn, Beyrût, 1988.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö. 1250 h.), *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, thk. Dr. Abdurrahman Amîra, 5 c.
- Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasit li'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Dâru'n-Neşr, 13/322.
- Tirmizî, *Sünen*, thk. Ahmed M. Şâkir ve dğr., 5c., .
- Yavuz, Y. Şevki, "Peygamber", *DİA*, İstanbul, 2007, 34/257-262.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer (ö. 538), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrût, 1997.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân*, thk., M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, 1972, 4 c.